

TUNUS'TAKİ CÂMİ VE TÜRBELERDE BİLİNMEYEN TÜRKÇE KİTÂBELER^(*)

Doç. Dr. Mehmet ŞEKER

İslâm tarihinin ilk yüzyıllarından beri (647'den sonra) Müslümanların yerleşim bölgesi olan Kuzey Afrika'da önce Kayravan, sonra da Tunus birçok mimari eserle donatılmıştır. Sinan Paşa 1574 Eylülünden itibaren Tunus'ta, canlı bir imar faaliyetine imkan veren oldukça sağlam bir idare şekli kurmuştur. Birkaç yıllık Yeniçeri yönetiminden sonra Tunus'ta bu Yeniçeri'lerden bir Bey'in desteklediği bir Dayı'nın idaresi başladı. Bey, kısa süre sonra Dayı'ya vesayetini kabul ettirdi. İlk Beylik sülalesi olan Muradi'ler, I. Murad tarafından kuruldu (1612-1631). II. Murad, Dayı'yı tutukladı (1671) ve 1705'te İkinci Beylik Sülalesi'nin kurucusu Hüseyin b. Ali (1705-1740) ise Dayılık makamını lağvetti. Bu sonuncu sülalenin yönetimi asrımıza kadar devam etti (1956).¹

1574 tarihinde Tunus'un Sinan Paşa tarafından alınmasından sonra Akdeniz'de ve Kuzey Afrika'da Türk hakimiyeti kesin olarak sağlanmıştı. Bu tarihten itibaren Türk idarecileri bu bölgelerde yönetimi düzenlemişler ve ülkenin imarına çalışmışlardır.

Tunus'ta da "Bâb-ı Âli", Paşa rütbesinde bir Beylerbeyi tarafından temsil ediliyordu. Buradaki yöneticiler Mısır ve Cezayir Divanlarını örnek aldılar. Tunus, Bey'ler ve Dayı'lar idaresinde 1881 yılına kadar Osmanlı eyaleti olarak; 1956'ya kadar da yine Bey'ler idaresinde olmak üzere Fransız himayesinde kalmıştır. Osmanlı eyaleti olarak Tunus üçyüz yılı aşan bir dönem yaşamıştır. Bu dönemde Tunus'ta yaşayan Türklerin bölgenin siyasi ve askeri hayatına olduğu kadar sosyal, kültürel ve sanat hayatına da etkileri olduğu muhakkaktır. Nitekim, günümüzde bile Tunus'ta Türk Kültürü'nün izlerine rastlanmaktadır.²

1985-86 yıllarında Tunus'ta bulunduğumuz sıralarda yaptığımız araştırmalarda dinî ve sivil mimari eserlerle askeri mahiyet arzeden kale, burç ve tabyaların ayakta durduklarını gördük. Bu eserlerin mimari ve sanat tarihi bakımından özellikleri ve tarihçeleri ile ilgilenmeyip, sadece bunların kitabelerini tetkik edip, paleografik bir çalışma yapmayı hedef aldığımız için, doğrudan doğruya başşehir Tunus'taki Türkçe kitabeleri aradık. Çünkü, Osmanlılar döneminde Tunus'ta yapılan mimarî eserler arasında camiler, medreseler, türbeler, köprü, han, hamam ve hastahanelerin yanında kale, burç ve tabyalar bulunmakta idi.³ Bunların pek çoğunun kitabeleri Arapça'dır. Hatta 1814 yılında Yusuf Sâhibu't-Tâb'ın (Öl. 1815) yaptırdığı cami ile mimaride Türk üslubunun en belli başlı bir örneği olarak gösterilen Sidi Mahrez adına yaptırılan camide bile Türkçe kitabe rastlayamadık.⁴

x. Bu makale, 8. Milletlerarası Türk Sanatı Kongresinde (26. Eylül-1 Ekim 1987) Kahire'de tebliğ olarak sunulmuştur.

1. Hüseyin Hoca, *Zeylû Beşâir-i Ehli'l-İman bi-Fütühât-i Âl-i Osman* (Neşre hazırlayan; et-Tâhir el-Ma'mûrî), Tunus, 21-24

2. M. Süleyman Zbiss, "Tunus'ta Türk Sanatı", *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi*, Ankara, 19-24 Ekim 1959, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Enstitüsü, Ankara, 1962, s. 413-417; Mehmet Maksudoğlu, *Tunus'ta Osmanlı Hakimiyeti*, Doktora tezi, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1966; Doç. Dr. Ahmet Uğur, "Bugünkü Tunus'ta Kalan Türk Hatıraları", *Erciyes Dergisi*, Aralık 1984, Yıl: 7, Sayı 84, Kayseri, 1984, s. 14-16.

3. Slimane Mustapha Zbiss, *Les Monuments De Tunis*, Tunis, 1971.

4. Bu eserlerin Tunus'un ananevi mimari özelliklerinden ayrı Türk sanatı ve mimari çizgileri ile diğer özellikleri hakkında geniş bilgi Süleyman (Slimane) Mustafa Zbiss'in 1959'da toplanan Milletlerarası Türk Sanatları Kongresinde sunduğu "Tunus'ta Türk Sanatı" konulu tebliğinde bulunmaktadır.

Tesbit ettiğimiz Türkçe kitabelerin bir kaçı Sayın Prof. R. Mantran tarafından 1967 yılında *ORIENS*'da neşredilmiştir.⁵ Mantran'ın makalesinde yer alan kitabeler Arap harfleri ile olup sadece metinler tanıtılmış fakat transkripsiyon yapılmamıştır.

Bu makalemizde sadece Tunus'un başşehrindeki cami ve türbelerinde bulabildiğimiz kitabeler bahis konusu edilmiştir. Böylece Tunus'daki Türkçe kitabeler ilk defa ilim âlemine tanıtılmış olacaklardır.

Kitâbelerin bulunduğu cami ve türbelerin kimler tarafından yaptırıldıkları ve tarihçeleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra kitabelerin transkripsiyonlu metinleri aynen verilmiştir.

I- CÂMİ VE MİNÂRE KİTÂBELERİ

A- CÂMİ KİTÂBESİ

1- Dayı Yusuf Câmî

Dayı Yusuf (1610-1637) Tunus'ta çeşitli imar faaliyetleri ile temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bâbü'l-Benât civarında bir ticaret mahallesinin kurulması ve etrafta bulunan iplikçiler çarşısının tamiri, Cerbe'li tüccarlar için bir çarşı kurulması ve kuzeyde Hafsi çarşılarına doğru uzanan diğer bir çok çarşının düzenlenmesi, Sidi b. Ziyad sokağındaki Türk tarzında terlik imalatı yapan Suku'l-Beşâmi-kiye, zenci ticareti için Suku'l-Birka, Türk terziler için Suku'l-Türk, Ulu cami ile Suku'l-Türk'ün üst kısımlarına ve şehrin bir kesimine su götürülmesi, Babu'l-Cezire dış mahallesindeki eski bir camiin tamiri gibi⁶ daha bir çok imar faaliyeti bu Dayı zamanında yapılmıştır.

Ayrıca, Dayı Yusuf'un yaptırdığı medrese ise, biraz sonra kitabesini tanıtacağımız camiiin yakınındadır. Bu medrese Tunus'ta ilk olarak Hanefi mezhebine göre tedrisat yapan bir müessese olması itibariyle ehemmiyet arzeder. Bu medresenin ilk müderrisliğine Ramazan Efendi getirilmiştir. Bu zatı, Dayı Yusuf aynı zamanda camiiinin de ilk İmamı olarak görevlendirmişti. Hatta, Hanefi müftüsü olarak da görev yaptığı kaydedilmektedir.⁷

Dayı Yusuf'un Hanefi mezhebine göre namaz kılınan ve minaresi sekiz köşeli olan camiiinin yanında türbesi de bulunmaktadır. Cami Sidi b. Ziyad sokağındadır. Bugün Kasba Meydanı'ndaki Başbakanlık Binası'nın arkasında ve Azize Osmane Hastahanesi'nin yakınındadır.

Kitabesinden anlaşıldığına göre 1024 H./1615 M. tarihinde inşa edilmiştir. Kitabedeki bu tarih "*CENNET-MİSÂL*" ile elde edilmektedir. Düşürülen bu Tarih sebebi ile bu camiiin yapılışını M. 1616 olarak gösterenlerin kanaatlerine iştirak etmiyoruz.

2- Câmîin Kitâbesi

Camiin giriş kapısının alınlığında orta kısımda yer alan Türkçe kitabe, ikişer mısra halinde beş beyitten müteşekkildir. Yazı güzel bir sülüsüdür. İki yanında Arapça ibareler yer almaktadır. Hattatı belli değildir.

Kitâbenin Transkripsiyonlu Metni:

1 Yaptı Yusuf Dayı emr-i Hakk'la
Câmi-i sihr-âferin-i sihr-helâl

2 Sâhibine Hakk mübârek eylesin
Kim müyesser eyledi ol Zü'l-Celâl

3 Ehl-i hayr ve ehl-i Hakk sâhib-i kerem
Rahmet ede ona nîru-yi bî-zevâl

4 Rûhunu tâ haşr olunca dâimâ
Hayrla yâd edeler budur meâl

5 Seyr edüp ol câmiî ins ü melek
Didiler Târihini *CENNET-MİSÂL* (Resim 1)

B- MİNARE KİTÂBESİ

1- Kasba Câmîi Minâresi

Tunus'un Osmanlı idaresine girmesinden önce, hakimiyeti elinde bulunduran Hafsi ailesinin kurucusu I. Ebu Zekeriya (1229-1249) tarafından M. 1233 tarihinde tamamlanan Kasba Câmîi'nin⁸ minaresi, Endülüs tipinin Tunus'ta yapılan ilk örneğilerindendir⁹. Bu minarenin diğer bir özelliği de, günümüz de bile, beş vakit namazın vaktinin girdiğinin bu minarenin şerefesinden ilan edilmesidir.¹⁰ Zira, cami şehrin hakim bir noktasına inşa edilmiştir.

2- Minarenin Kitabesi

Kasba Meydanı'ndan başlayan Bâbü'l-Minâre Caddesi'nin sağ köşesinde bulunan Minare'nin gövdesinde iki Arapça kitabe yer al-

- Robert Mantran, "Quelques Inscriptions Turques De Tunis", *ORIENS*, Vol. 18-19, Leiden, 1965-66, E. Brill, 1967, 185-192.
- Hüseyin Hoca, a.g.e., 92-93; Hasan Hüsnü Abdülvahhab, *Hulasatü Tarih-i Tunis*, Tunis, 1983, s. 163-164; Robert Brunschwig, Tunis, I.A. cüz 126, İst. 1975.
- et-Tâhir el-Ma'muri, a.g.e., 48-92.
- Abdülaziz Devletli, *Medinetü Tunis fi'l-Ahdî'l-Hafsiyyin*, Tunis, 1981, s. 150.
- Aynı eser, s. 156.
- M. Masmoudi-H. Beji-B. Dimassi-F. Houdi, *Tunis La Ville et les Monuments*, Tunis, 1980, s. 99.

maktadır.¹¹ Bu kitâbeler çok girift geometrik bir süslemeyle yazılmışlardır.

Minarenin üst kısmında, şerefenin üzerinde de biri Arapça, diğeri Türkçe iki kitâbe bulunmaktadır. Bunlardan Türkçe kitabenin minarenin tamiri sırasında konulduğu anlaşılmaktadır. Mermer üstüne hakkedilen kitâbe üç beyitten müteşekkil ve her mısraın bir satırda yer aldığı altı satırdan ibarettir. Sülûs yazı karakterini taşımaktadır.

Kitâbeden anlaşıldığına göre, Minare'nin tamiri Muhammed Laz (Öl. M. 1653) tarafından M. 1651 yılının Ramazan ayının ilk günlerinde yaptırılmıştır.¹²

- 1 -Bin altmış bir Ramazan guresinde
- 2 -Tamâm oldu sa'âdetle bu bünyâd
- 3 -Muhammed Dayı'nın sa'yiyle oldu
- 4 -Rızâ u'l-lah için bu tuhfe-icâd
- 5 -İlâhî sen kabûl et bedelin ânın
- 6 -Çû sendendir kamû hayrâta irşâd (Resim 2)

II- TÜRBE KİTÂBELERİ

Tunus'ta yapılan mimari eserlerde Endülüs ve Rönesans sanatının etkilerinin görüldüğü bilinmektedir. Bunun yanında, mimari ve tezyini geleneklere Türk sanatının da bazı katkıları olduğu söylenebilir.¹³ Tunus'ta Türkler zamanında yapılan camilerin getirdiği en önemli yeniliklerden biri de camii yaptıran şahsın nâşını koymak üzere cami sınırları içinde bir türbenin inşa edilmiş olmasıdır.¹⁴ Ayrıca, sekiz köşeli kaskaklarını büyük mimari eserlerden aldığı bilinen Tunus tipi türbelerin¹⁵ Dayı'lar ve Bey'ler ile ailelerinden ileri gelen kimselerin defnedilmeleri için ayrı ve müstakil bir tarzda bina edildikleri görülmektedir.

Tunus'ta Türkçe kitâbe bulunan şimdilik üç türbeye rastlayabildik. Bunlardan ilk ikisi müstakil ve birbirine çok yakın, diğeri ise bir cami avlusundadır. "**Türbetü'l-Bey**" adıyla bina edilen türbe Hüseyin Ailesi'ne (1705-1956) ait olup, mezar kitâbeleri Türkçe yazılmamışlardır. Halen kendi adıyla "**Türbetü'l-Bey**" sokağında metruk bir halde duran yeşil kubbeli bu türbede Tuğra'dan başka Türk izine rastlanamamaktadır desek mübalağa etmemiş oluruz.

1- Muhammed Lâz Türbesi

Türbe Tunus'un Kasba Meydanı'ndadır. Bugün hastahane olarak kullanılan, ileriki sayfalarda tanıtacağımız Başmakçılar Kışlası'na bitişiktir. Başbakanlık tarafındadır.

Türbenin yeşilimsi kubbesi geleneksel Kuzey Afrika türbe geleneğinden farklıdır. Devrine göre yeni tip bir kubbe sayılabilir.¹⁶

Kitâbesinden anlaşıldığına göre H. 23

Sevval 1073, M. Ağustos 1653 Salı günü öldüğü ifade edilen Muhammed Laz, Muradî Ailesi'ne mensup Dayı'lardandır. Hayır sahibi bir insan olduğu ve Dayılık yaptığı dönemde çok sevildiği rivayet edilmektedir.¹⁷ Bu husus kitâbedeki ifadelerde de yer almaktadır.

Kitâbe dört satırdır. Her satırda iki mısra bulunmaktadır. Yer yer istilli çok güzel denebilecek bir sülûsle yazılmış kitâbenin şairi ve nakkaşı kaydedilmemiştir.

Kitâbenin Transkripsiyonlu Metni:

1- Ebû'l-hayrât ve'l-Hasenât Yâ Rab; Ebu'z-Zu'afâ Muhammed Dâyı Yâ Rab,

Kapuna âciz ü muhtâc vardı; Ve fakir-i sıfr-yed tapuna irdi.

2- Dedin "lâ taknatû min rahmeti'llâh"¹⁸; Anınla habl-i ye-si kesdin ey şah

Cemî'an ehl-i tevhîde işâret;

Uşât-ı mü'minine oldu beşâret.

3- Acebmidir eğer mağfûr idesin, ri'âyetini binâ(?) edip gidersin haz

Ki erer fazlına yoktur nihâyet, dahi ihsânına yok haddi gâyet

4- Sene bin altmış üç şevval ayında, yirmi üçüncü Salı gününde,

Fenâdan intikâl etdi bakâya, rızânı isteyü erdi likâya. (Resim: 3)

2- Bektâş Paşa Türbesi

Türbe, Tunus'un Kasba Meydanı'ndadır. Bugün hastahane olarak kullanılan L'Hopital Azize Osmane'nin Kasba Câmii tarafındaki giriş kapısının yakınındadır.¹⁹

Türbede medfun bulunan Bektaş Paşa, Hüseyin Hoca'nın kitabında "**el-Hâc Bektaş Hoca**" şeklinde kaydedilmiştir. Divân'da Defterdarlık yaptığı kaydedilen Bektaş Hoca'nın asker ve halk üzerinde nüfuzlu birisi olduğundan bahsedilmektedir. Dayılığı sırasında iyi davranışları ve adaleti ile tanındığı zikredilmek-

11. Maurice Mc. Partlan, "Deux Inscriptions Tunisoises Meconnues Mosque de la Qasba", *IBLA*, sayı: 149, Tunis, 1982, s. 131-147.

12. Robert Brunschvig, *a.g.m.*, I.A. cüz. 126.

13. M. Süleyman Zbiss, *a.g.m.* A.Ü. İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Enstitüsü Dergisi, Ankara, 1962, s. 415-416.

14. Aynı makale, s. 416

15. E. Diez, Kubbe, I.A. VI.

16. M. Masmoudi-H. Bejj-B. Dimassi-F. Houdi, *a.g.e.*, s. 98; M. Slimane Zbiss, *Les Monument De Tunis* s. 49; Robert Brunschvig, *a.g.m.* s. 65.

17. Hüseyin Hoca, *a.g.e.*, s. 94

18. Kur'an, 39 (Zümer), 53

19. Bu türbe Tunus'u tanıtan rehberlerde ve Tunus'taki eski eserlere dair yazılan kitaplarda yer almamaktadır.

tedir. Birçok imar faaliyetinde bulunduğu rivayet edilen Bektaş Paşa'nın Hicri 1100/M. 1688-89'da vefat ettiği²⁰ kitâbede de yer almaktadır.

Kitâbe üç satırdır. Her satırda iki mısra vardır. Yazı sülûs karakterlidir. Son beytinde hem "**Rahmetiyle câr ede ânı Habîbine İlâh**" mısra ile tarih düştürülmüş, hem de rakamla 1100 senesi yazılmıştır. Manzumenin şairi ile kitâbenin nakkaşı hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Kitâbenin Transkripsiyonlu Metni:

1- Nakl edip Bektâş Paşa Dâr-ı Bekâyâ tutdı râh,

Eder ihsân dideler lûtfün anup her demde âh.

2- Bir kez murgân-ı sehâvet ma'deniydi dünyâda,

Cennet-i Adn içre Yâ Râb vergil âna âli câh.

3- Bir adet tarhiyle gelir türbesinin tarihi

Rahmetiyle câr ede Habîbine ânı İlâh... (Resim 4)

3. Hammûda Paşa Camii ve Türbesi

Hammûda (öl. 1076/1665), Yusuf Dayı Camii ile aynı üslûpta ve ona çok yakın bir milâdî 1654-55 senelerinde bir cami yaptırmıştır.²¹ Camie bitişik bir aile kabristanının yapıldığını da gördüğümüz bu camiin Hane-fî'lere mahsus olduğu kaydediliyorsa da²² bugün diğer mezhep sâlikleri ile müşterek kullanılmaktadır.

Camiin Sidi bin Arûs Caddesi tarafındaki kapısından girilen avlusunda yer alan türbede iki kitâbe bulunmaktadır. Türbenin camiye bakan pencere üstüne Arapça, türbe kapısının karşısında düşen Zeytûne Camii tarafındaki pencere üstüne ise Türkçe kitâbe konulmuştur. Her iki kitabenin muhteviyatı birbirine benzemektedir. Arapça kitâbede H. 1077/M. 1666 tarihi türbenin tamamlandığı tarih olarak gösterilmekte ise de Türkçe kitâbede H. 1098 M./1686-87 tarihi bulunmaktadır. Türkçe kitâbenin sonradan konulduğu bu tarihlerin farklılığından anlaşılmaktadır. Ayrıca, türbenin camiin yapılışından on yıl sonra yapıldığı da kitâbedeki tarihlerden çıkarılabilmektedir.

Türkçe kitâbe, beyaz mermer üzerine altı satır ve ikişer mısradan dört beyit halinde sülûs karakterde bir yazı ile yazılmıştır. Besmele'den başka Peygamber'e sâlat ü selamin yer aldığı ilk iki satır, daha eski tarihlerde konulmuş kitâbelerde görülmektedir.

Kitâbenin Transkripsiyonlu Metni

1- Bismillâhirrahmânirrahîm

2- Ve Sallallâhü alâ Seyyidinâ Muhammedin ve alâ âlihi ve sahbihi ve sellim teslîmâ.

3- Düzdürüp bu türbeyi ?Muhammed Bâi etdi çün tamâm

Bunda medfûndur o ecdâdı deyü(?) vü ber mukâm

4- Cedd-i pâkidir Murâd Paşa ve hem Muham-med Paşa

Geldi bunlardan Murâd Bâi vâlidî, buldı ızâm

5- Çün temâşâ eyledim nâgâh dedim târihini

Ba'd elf doksan sekiz (1098) de vâki' oldı ey hümâm

6- Bunda defn olanların yerlerini ede Hûdâ

Rauza-i huld u berîn ve hem dahi dâru's-selâm.
(Resim: 5)

SONUÇ

Tunus'daki Osmanlı idaresi döneminde yapılan mimari eserlerin bunlardan ibaret olmadığı muhakkaktır. Biz sadece üzerinde Türkçe kitâbe bulunan ve Tunus'un merkezinde bulunan kitâbeleri tesbit etmeyi hedef aldığımızdan, diğer şehirlerde bulunması muhtemel eserleri diğer araştırmacıların ilgisine bırakıyoruz.

Bu makalemizde tanıtmaya çalıştığımız kitâbeler onyedinci yüzyıla ait cami ve türbelerde bulunmaktadırlar. Bunların ortak özelliği eserin kimin tarafından yaptırıldığını veya tamir ettirildiğini ve yapım tarihini ihtiva etmiş olmalarıdır. Camiyi yaptıran ve minareyi tamir ettirenlerle, türbelere defnolunan kimseler hakkında yer alan dua cümleleri de, kitâbe metinlerindeki bir diğer ortak özellik olarak kaydedilebilir.

Kitâbeler, görüldüğü gibi, manzum olarak kalemle alınmışlardır. Hemen tamamı mermer üzerine kazılan yazıları sülûs karakterdedir. Ancak, hattatlarından hiç söz edilmemiş olması ilgi çekicidir.

Hammuda Paşa'nın yaptırdığı türbede yer alan kitâbe metninin başlangıcında bulunan Besmele ile Hz. peygamber'e sâlat selam ibaresi, doğrudan metne geçilen diğer kitâbelerde bulunmamaktadır.

Bu kitâbelerde isimlerinden bahsedilen kişilerin devrin siyasi ve askeri tarihinde olduğu kadar, sosyal hayatında da önemli rolleri olan kişiler olmaları yönünden, bu kitâbeler

20. Hüseyin Hoca, a.g.e., s. 102.

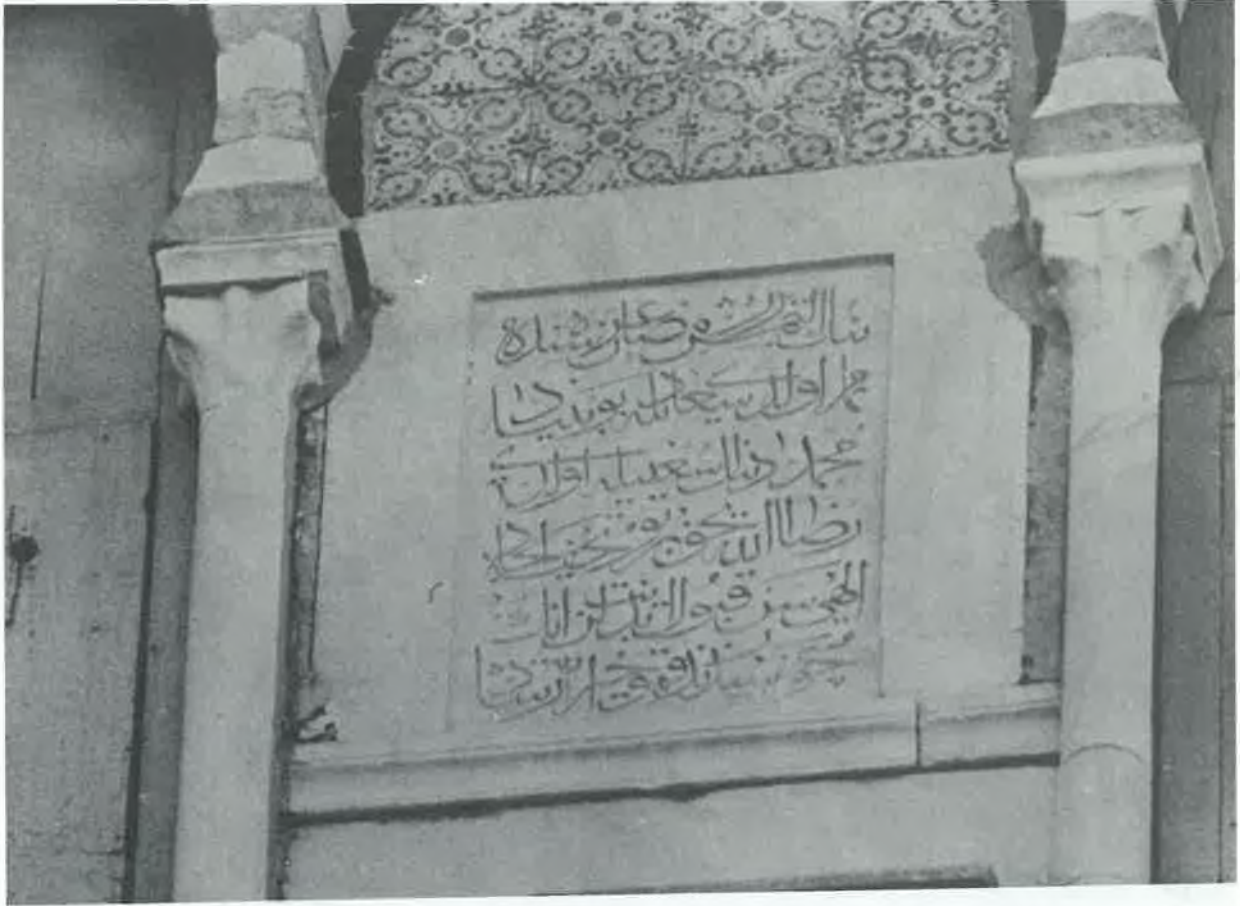
21. Hasan Hüsnü Abdulvahhab, a.g.e., 168

22. Robert Bruschvig a.g.m., 65

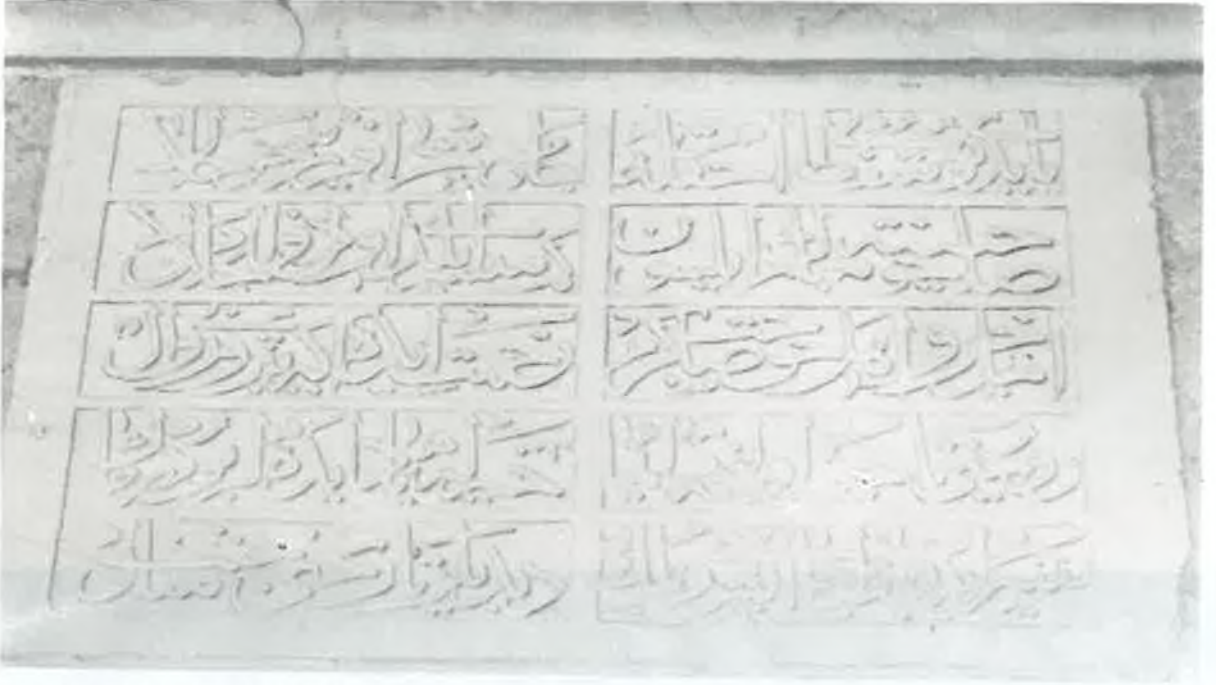
araştırmacılara ışık tutucu özelliği olan ilk kaynak olma niteliğini taşımaktadırlar.

Bu kitâbelerin tanınması ile hem Türk,

hem de Tunus kültür ve sanat tarihi bakımından önemli bir boşluk doldurulmuş olmaktadır.

Resim 2: Kasaba Camii Minaresinin Kitâbesi.

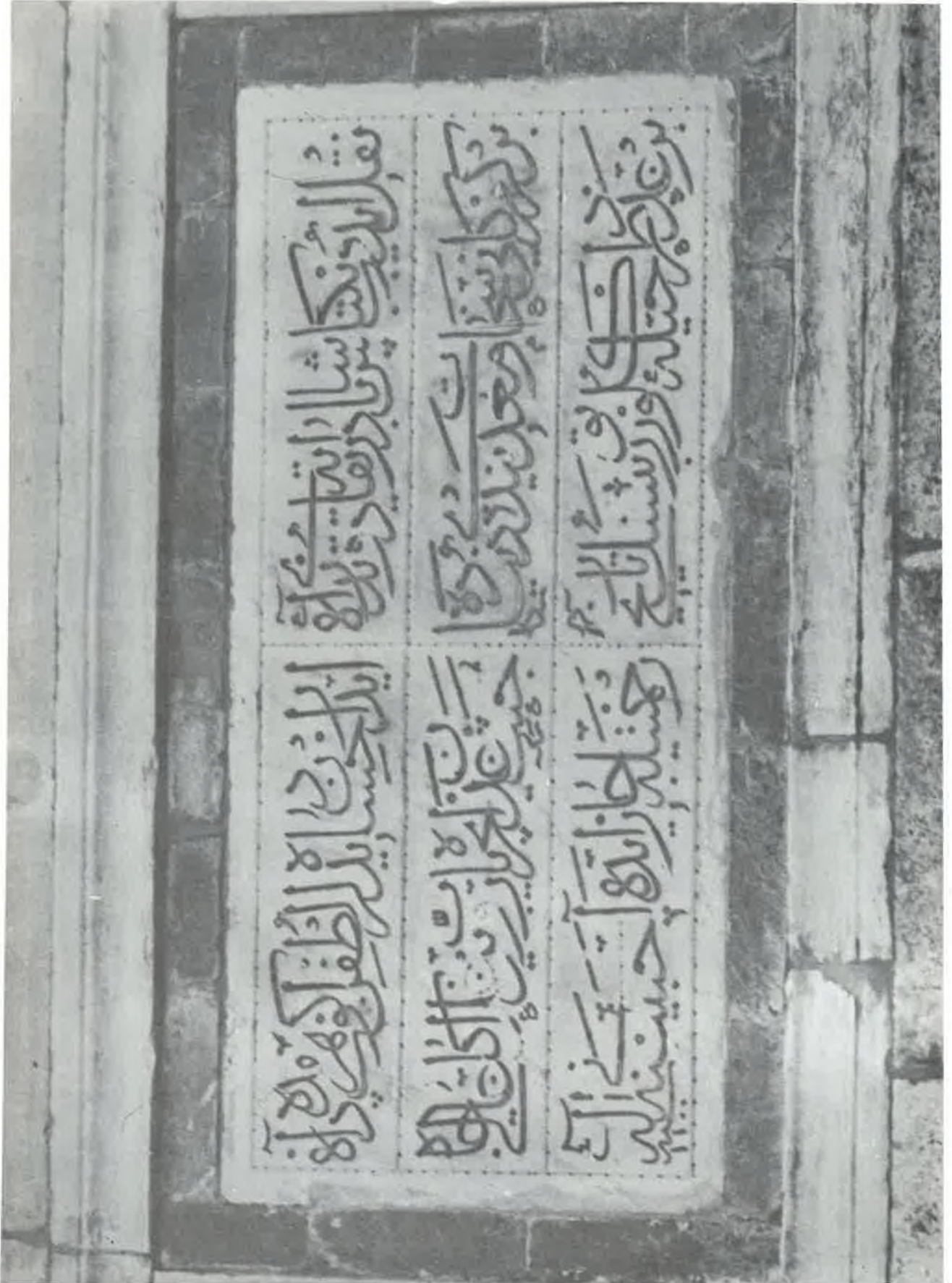

Resim 1: Dayı Yusuf Camii'nin Kitâbesi

Resim 5: Hammûda Paşa Camii Türbesi'nin Kitâbesi.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا
 لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ
 لَوْلَا إِيمَانُ بَلَدِ الْوَدَّاعِ
 فَتَقَدَّرَ هَذَا عَلَيْنَا فِى
 يَوْمٍ لَّا يُجْزَى
 الْوَدَّاعِ

Resim 4: Bektâş Paşa Türbesi'nin Kitâbesi